

C Z O R T K Ó W.

W podłużnym, głębokim jarze, w bezleśnej okolicy, nad prawym brzegiem Seretu, rozsiadła się w pierwszej połowie XVI wieku osada polska „Czartkowicze”, dzisiejszy Czortków²⁾, podzielony na trzy przedmieścia: Czortków, Czortków Stary i Wagnanka. Wszystkie trzy gminy razem cierpiały ciężkie razy tatarskiego miecza, i nieraz stawało tu wszystko w obronie swojej siedziby, tamując pochód wrogów ku zachodowi Polski.

Osada „Czartkowicze” założoną została na prawie niemieckiem w roku 1522 przez Jerzego Czartkowskiego za zezwoleniem króla Zygmunta I. („Akt fundacyjny Czortkowa” — *Fundatio oppidi Czartkowicze in iure Theutonico Anno dni MDXXII*). — Osada nieźle się rozwijała, mimo ustawicznych napadów Tatarów. Wykopaliska okoliczne, szczególnie w Biloczu Złotym nad Seretem, czerepy naczyń glinianych, narzędzia rozmaite, monety rzymskie i t. p. wskazują, że prawdopodobnie musiała tu już dawniej być osada³⁾ w każdym razie nie ulega wątpliwości, że już w starożytności Rzymianie, którzy w południowej części obwodu czartkowskiego mieli osadę graniczną Dacji starożytnej, zachodzili i w te strony. Dopiero od czasów Jagiellonów, kiedy zaczęto Ruś Czerwoną, a zatem i naszą część Podola coraz bardziej zaludniać, mamy już

pewniejsze wiadomości, pewniejsze daty z historii tych okolic.

Z kroniki Czortkowa, jaką się nam udało fragmentarycznie zresztą zestawić, najważniejsze wydarzenia będą następujące⁴⁾:

W roku 1524 Tatarzy zniszczyli zupełnie okolice i osadę „Czartkowicze”, która od tego czasu dotkliwie cierpiała prawie co roku od napadów i wrogich najazdów. Za Zygmunta Augusta w r. 1549 zniszczyli Tatarzy okolice środkowego Podola, zapędzając się, aż po Tarnopol, ale tu rycerstwo polskie zupełnie pobilo nieprzyjaciela. Do zwycięstwa przyczyniła się najwięcej Eudoksja ks. Czartoryska. W roku 1637 Czortków zupełnie zniszczony został przez pożar, na przeszło 200 domów zostało zaledwie 26. Za Władysława IV w r. 1640 Turcy i Tatarzy pustosząc Ruś, zabrali w Czortkowie wielu ludzi w jasyr, ale dzielny Konięcpolski, dogoniwszy ich pod Oczakowem, odebrał im zdobycze i ludność uwolnił. Za Jana Kazimierza Tatarzy, Turcy, Kozacy i Wołosi prawie, że mieszkali w okolicach Czortkowa, często osiedlali się tu na stałe, tworząc nawet dość wielkie osady. Świadczą o tem potomkowie Tatarów, osiedleni we wsi-Białej, oddalonej o 3 klm. od Czortkowa, gdzie jeszcze pod niektórymi względami różnią się od innych wieśniaków bądź to ubiorem, bądź też

zwyczajami. Za Michała Korybuta Wiśniowieckiego Turcy zdobywszy po 4-ro tygodniowym oblężeniu (12 sierpnia 1672 r.) Kamieniec Podolski, posunęli się aż po Buczacz, nie ominawszy również Czortkowa. W r. 1676 w samym mieście Czortkowie gospodarowali Tatarzy, zostawiając jako pamiątkę po sobie zniszczony zamek na Zawalu.

Po pierwszym rozbiórce Galicję podzielono na sześć głównych obwodów, a Czortków stał się częścią obwodu halickiego. W r. 1809 tracił Austrija t. zw. „Kraj tarnopolski” na rzecz

bitwie w okolicach Czortkowa cofają się wojska rosyjskie, a do miasta wkraczają sprzymierzone armie niemiecka i austriacko-węgierska.

Po upadku Austrii, dn. 1 listopada 1918 r. obejmują we Wschodniej Małopolsce rządy Ukraińcy. Inwazja ukraińska trwała do lipca 1919 r. Ukraińcy cofnęli się za Zbrucz, t. j. do t. zw. Wschodniej Ukraińskiej Republiki czyli „Wielkiej Ukrainy”. We wrześniu 1919 r. zawarły pokój wojska polskie z wojskami ukraińskimi, galicyjskimi i wojskami atamana Petlury

i razem rozpoczynają ofensywę na bolszewików, zapędzając się w r. 1920 aż pod Kijów. Niestety, wyprawa nie udała się, wojska polskie i ukraińskie cofają się a Galicję wsch. prawie po Lwów a więc i Czortków zajęli bolszewicy. Inwazja bolszewicka w Czortkowie trwała przez blisko 10 tygodni, a następnie bolszewicy ustąpili za Zbrucz.

Po zawarciu pokoju z Rosją sowiecką i po ustaniu stosunków wojennych, od roku 1920 Czortków jest miastem okręgowym, do którego należą 4 powiaty: czortkowski, borszczowski, husiatyński i zaleszczycki, a okręg ten czortkowski należy do województwa tarnopolskiego.

W mieście spotykamy się na każdym kroku z pamiątkami dawnej przeszłości. Schodząc z dworca kolejowego na Wygnance Dolnej oko nasze zatrzymuje się zaraz na starym zamczysku, po prawej stronie gościńca. Zamek ten niegdyś wysokim murem obwiedziony, był siedzibą starożytnej rodziny Sadowskich, właścicieli Czortkowa³⁾. Ostatni potomek tej rodziny ś. p. Hieronim Sadowski przeznaczył cały swój majątek na cele dobroczynne. Życzeniu temu zadość uczyniono. Sprowadzone zakonnice, wybudowawszy na Czortkowie Starym klasztor utrzymują w nim 30 katechistów i starców i przeszło 60 dzieci obojga płci, łacińskiego i greckiego obrządku, - które po ukończeniu szkoły klasztornej (z prawem publiczności), uczą rzemiosł i gospodarstwa. Fundacja ta do dziś dnia nosi nazwisko fundato-

Ryc. 118. CZORTKÓW. RUINY ZAMKU.

Fot. St. Radowski.

Rosji. Po ustąpieniu urzędników austriackich i przemarszu wojsk rosyjskich przybył nowo mianowany gubernator dla Podola Ignacy Theyls razem z urzędnikami rosyjskimi, którzy zarządzili i Czortkowem do roku 1815. Według urzędowego wykazu z r. 1809 obejmowało dominium Czortkowa w samym mieście 317 domów, zamieszkałych przez 413 rodzin, liczących razem 1804 głów. Stary Czortków miał 86 domów, 102 rodzin, a 413 głów, Wygnanka 324 domów, 391 rodzin, a 1730 głów.

W r. 1815 Czortków powraca do Austrii, a w roku 1846 staje się siedzibą obwodu, obejmującego powiaty: czortkowski, jazłowiecki, zaleszczycki, borszczowski i kopyczyński.

Podczas wojny światowej z dn. 22 sierpnia 1914 r. po ustąpieniu wojsk austriacko-węgierskich z Czortkowa, po krótkiej utarczce miasto zajęły wojska rosyjskie. Inwazja rosyjska trwała do 26 lipca 1917 r. W dniu tym po

ra. Oprócz Wygnanki i Stary Czortków był własnością Sadowskich. Tu na prawie dożywocia mieszkała siostra ś. p. Hieronima hr. Borkowska, która miała swój dwór tam, gdzie obecnie mieszka rabin cudotwórca. Dwór ten i część dóbr na Czortkowie Starym nabył rabin Friedman w roku 1865 za kilkanaście tysięcy florenów, pobudował dla siebie i swej rodziny domy mieszkalne, upiększył park i zbudował piękną synagogę.

Godną widzenia jest synagoga. Budowana z kamienia ciosowego, w kształcie czworoboku foremnego o nadzwyczaj grubych murach, ma po obydwóch stronach okrągłe baszty z wieżyczkami, które służą za mieszkania. Cały budynek jest na podwyższeniu około 1½ m. nad pow. ziemi, a podwyższenie to jest i przed synagogą, tworzące rodzaj werandy, otoczonej sztachetami.

We wnętrzu tak ściany jak i sufit pokrywa rzeźba z kamienia o bardzo bogatej ornamentyce, pięknie artystycznie wykonana. Malowidła na ścianach są olejne. Szczególnie pięknym jest ołtarz. Rzeźbiony z drzewa, nadzwyczaj delikatnie i artystycznie, jest pozatem cały malowany. Druga stara synagoga w dzielnicy żydowskiej jest zabytkiem, o ile podaje tradycja, z wieku XVI, posiada ten sam styl i sposób budowy, jak wszystkie synagogi podolskie z wieku XVI. Nad drzwiami gdzieś jest wprawdzie napis i rok założenia w języku hebrajskim, ale jest tak starty, że trudno go odczytać.

Nie możemy pominąć ruin zamku wygnanieckiego, na t. zw. dziś „Zawalu”⁶⁾. W zamku owym mieszkali przez długie lata właściciele Czortkowa, a otwory strzelnicze w murze, świadczą, że był obronny. Niezliczone razy szły tędy zagony tatarskie, a wówczas grzmiały młotki z murów zamku, broniąc siebie i miasta. Wedle tradycji ciągną się z zamku lochy podziemne daleko, aż popod rzekę, a niektórzy nawet twierdzą, że loch połączony jest z siedmiu lochami w Bilczu Złotem (pow. Borszczów). Dziś w zamku znaj-

dują się różne składy kupców tamtejszych. Mówiąc o pomnikach starożytnych na Wygnance, pominąć nie mogę cerkiewki drewnianej, która choć żadnych pamiątek historycznych nie posiada, ma wartość jako zabytek z wieku XVI lub XVII. Obecnie nabożeństw w niej nie odprawiają, bo jest druga, nowa, obok ruin zamku.

Kościół czartkowski dzielił losy miasteczka. Poświęcony w r. 1731 pod wezwaniem świętego Stanisława został później wcielony do konwentu OO. Dominikanów, których sprawa-

Ryc. 119.

CZORTKÓW. STARA CERKIEWKA.

Fot. St. Radomski.

dził do Czortkowa ze Szańkowiec (pow. czortk.) wojewoda ruski, właściciel Czortkowa Stanisław Golski za Zygmunta III w r. 1610, ufundowawszy klasztor dla zakonników, dokąd w r. 1624 przeniesione zostały wszystkie skarby z klasztoru szkańkowieckiego. W czasie napadów lud znajdował w klasztorze schronienie, bo otoczony był wysokim murem. Dlatego też właściciele Czortkowa: Lanckorońscy, Golscy i Potoccy wiele dobrego wyświadczają kościołowi i zakonnikom, a niektórzy z nich nawet dość znaczne zapisy legowali na utrzymanie klasztoru. Szczególnie Stanisław Golski opiekuje się miastem, dając mu za zezwoleniem króla Zygmunta III rozmaite liczne prawa i przywileje. Chcąc podnieść znaczenie miasta nadaje mu aktem wystawionym w Krakowie, 26-go maja 1604 r. prawo odbywania jarmarków a to dwóch głównych rocznych: w dniu św. Piotra i św. Demetrija,

ponadto ustanawia, że każda niedziela jest dniem targowym dla ludności czortkowskiej i okolicy.

Dziś Czortków należy, jako miasto okręgowe, obejmujące 4 powiaty do większych miast Małopolski Wsch. Już w latach przedwojennych zaczęło się ładnie zabudowywać i rozszerzać i dziś prócz wielkich, wielkomiejskich kamienic prywatnych posiada olbrzymie budynki rządowe i społeczne. Do tych należą: sąd okręgowy, dyrekcja skarbu i koszary dla piechoty i kawalerji; wspaniały gmach stylowy wybudowało Tow. Gimn. „Sokół”. Za staraniem ś. p. burmistrza Ludwika Nossza wybudowano w śródmieściu wspaniały „bazar miejski”, który stanowi ozdobę miasta. Ze szkół wymienić należy: 3 szkoły 7-mio kl. powsz., państw. gimn. męskie, pryw. gimn. żeńskie, pryw. gimn. ukraińskie, państw. semin. naucz. męskie i pryw. semin. naucz. żeńskie.

1) G. Hecht i K. Raczyński: Mapa powiatu Czortkowskiego.

2) G. Hecht: „Czortków” (Z dziejów miasteczka): „Na Ziemi Naszej”, dodatek literacko-naukowy „Kuryera Lwowskiego” — Lwów, grudzień 1911 r. № 22.

3) B. Janusz: „Monety i inne zabytki rzymskie w Galicji Wschodniej”. — „Na Ziemi Naszej” — Lwów, grudzień 1911 r. № 23.

„Münzen und andere römische Altertümer in Ost-Galicien”. — „Antiquitätenzeitung” Stuttgart, 1911. № 49.

„Zpalczoantropologii Galicji Wsch.”, — „Wszczęchawiat”, Warszawa, 1911, str. 49.

„Typy etniczne i kulturalne w prehistorji Galicji wsch.” (odbitka z kwartalnika „Lud” — Lwów. 1911. str. 40).

4) G. Hecht: „Dokumenty z przeszłości miasta Czortkowa” — „Na Ziemi Naszej” — Lwów, listopad 1911 r. № 20.

„Do najważniejszych dokumentów, jakie napotkaliśmy w bibliotece Urzędu gminnego należą:

1. „Akt fundacyjny Czortkowa”.

2. „Prawa m. Czortkowa” nadane w r. 1722. — Oryginał pisany na pergaminie, opatrzony pieczęcią Joachima z Potoka Potockiego, generała i starosty lwowskiego.

3. Wyciąg z aktów do m. Czortkowa się odnoszących, w krajowym archiwum aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie się znajdujących.

4. „Prawa nadane Żydom w Czortkowie”, nadane przez Stefana Potockiego 1 marca 1722. (Odpis kolecjonowany przez c. k. Starostwo w Czortkowie w r. 1873. — Oryginał zniszczony, zaginął).

5. „Prawo odbywania jarmarków w Czortkowie”, nadane w Krakowie, dn. 26 maja 1604 roku przez króla Zygmunta III.

6. „Testament śp. Hieronima Sadowskiego”. (Odpis nieczytelny — kolecjonowany).

Ps: Liczne zapiski i dokumenty a nawet i obrazy starożytnej rodziny Golskich i Sadowskich znajdują się w bibliotece konwentu OO. Dominikanów i w klasztorze SS. Miłosierdzia w Czortkowie.

7) Dowiadujemy się, iż w ostatnim czasie zamcezek ten, wzgl. ruiny zamku zburzono, a czołoch rozpęcelowano i mają wszystkie parcele zabudowywać.

8) „Zawale” nazwana część Wygnanki dlatego, ponieważ w wiekach XVI i XVII były tam wały obronne. O przedmieszczanych przed i za wałem, nad Seretem obok Czortkowa wspomina Stefan Potocki przy sposobności nadania praw dla m. Czortkowa w dniu 27 marca 1722 r.